

ARTUR ZNAJOMSKI
Instytut Nauk o Kulturze
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
e-mail: artur.znajomski@mail.umcs.pl
ORCID 0000-0002-9895-5184

BIBLIOGRAFIE LOKALNE PODMIOTOWE WYDANE W POLSCE W LATACH 1945-1989 JAKO ŹRÓDŁO INFORMACJI W WARSZTACIE BADAWCZYM BIBLIOLOGÓW

Artur Znajomski, dr hab., adiunkt w Instytucie Nauk o Kulturze UMCS w Lublinie. Jego zainteresowania badawcze koncentrują się w głównej mierze na dziejach bibliografii specjalnych w Polsce, ze szczególnym zwróceniem uwagi na bibliografię osobowe i lokalne. Wybrane publikacje: *Bibliografie osobowe historyków polskich* (Lublin, 2004); *Bibliografie specjalne – tendencje rozwoju na przykładzie bibliografii osobowych*. W: *Piąta Ogólnokrajowa Narada Bibliografów* (Warszawa, 2004); *The state of local bibliographies in Poland after World War II*. W: *Around the Book the Library and Information*. Ed. M. Juda (et al.) (Lublin, 2014); *Sprawność informacyjna biblio-*

grafii lokalnych wydanych w Polsce w latach 1945-1989. W: *Kultura czytelnicza i informacyjna – teoria i praktyka. Wybrane zagadnienia*. (Lublin, 2015); *Zarys rozwoju polskich bibliografii lokalnych do 1939 roku*. W: *Bibliografi@. Historia, teoria, praktyka*. Red. J. Franke, J. Woźniak-Kasperek. (Warszawa, 2016); Henryk Baranowski (1920-2011) jako twórca bibliografii lokalnych. *Toruńskie Studia Bibliologiczne* 2020 nr 1; Jest autorem, współautorem i redaktorem szeregu zestawień bibliograficznych m.in. *Bibliografii publikacji prof. dr hab. Barbary Trelińskiej za lata 1973-2012*. W: *Między tekstem a znakiem* (Warszawa, 2013); *Bibliografii Janowca i okolic* (współaut. Alicja Matczuk, Lublin, 2020).

SŁOWA KLUCZOWE: Bibliologia. Źródło informacji. Bibliografie lokalne podmiotowe. Dobór i selekcja materiału. Opis bibliograficzny. Układ bibliografii. Aparat informacyjno-pomocniczy.

ABSTRAKT: **Tezy/cel artykułu** – Zamierzeniem artykułu było zaprezentowanie bibliografii lokalnych podmiotowych jako źródła informacji w warsztacie naukowym bibliologów. **Metody badań** – Zastosowano metodę krytyki i analizy zgromadzonych bibliografii. **Wyniki i wnioski** – Badania przeprowadzono na grupie dziesięciu bibliografii wydanych w latach 1945-1989. Materiał źródłowy zaczerpnięto z retrospektywnych i bieżących polskich bibliografii bibliografii. Podczas podjętych analiz skoncentrowano się na charakterystyce doboru i selekcji materiału, opisu bibliograficznego, układu zrębu głównego i szeregowania wewnętrznego oraz spisów informacyjno-pomocniczych. Przeprowadzone analizy dowiodły, że bibliografie lokalne podmiotowe dostarczają wielu wartościowych informacji przydatnych w badaniach księgoznawczych. Szczególnie ważne mogą okazać się dla badaczy dziejów książki i dawnych księgozbiorów, historyków drukarstwa i ruchu wydawniczego oraz znawców księgarstwa i czytelnictwa. Niewątpliwie bibliografie lokalne podmiotowe wydane w latach 1945-1989 powinny znaleźć stałe miejsce w warsztacie naukowym bibliologów.

WPROWADZENIE

Retrospektywne bibliografie lokalne podmiotowe rzadko inspirowały prace badawcze z zakresu bibliologii mimo swych źródłowych wartości. Zapewne przyczyniła się do tego fragmentaryczność dokumentacji, a przede wszystkim możliwość wykorzystania innych źródeł typu bibliologicznego, w porównaniu z którymi bibliografie lokalne podmiotowe wydają się zawierać informacje niekompletne. Pozornie mogłoby się wydawać, że bibliografie tego rodzaju są tylko powtórzeniem informacji i wiadomości, które są zawarte w *Bibliografii polskiej* Karola Estreichera i w rozmaitych bibliografiach specjalnych i niewiele mogą wnieść nowego do warsztatu naukowego bibliologa. Nic bardziej mylnego. Bibliografie lokalne podmiotowe często ujawniają informacje o drukach, których nie odnotowują retrospektywne i bieżące bibliografie narodowe, a także zawierają wiadomości o nich nieznane dotąd badaczom. Bibliografie te mają także inne walory. Stanowią ważne i interesujące źródło informacji na temat życia umysłowego i kulturalnego miasta oraz podają nowe fakty, które dotyczą historii ruchu wydawniczego, drukarstwa i czytelnictwa, mówiąc najogólniej wnoszą nowe treści naukowe do wiedzy o życiu książki w danym mieście.

Szczególną wymowę mają bibliografie lokalne podmiotowe dla okresów dawnych. Stanowią one jedyne w swoim rodzaju miarodajne źródło do badań nad historią drukarstwa i ruchu wydawniczego danego miasta oraz w Polsce w ogólności. Dostarczają wiedzy na temat mobilności i kre-

atywności oficyn drukarskich i wydawniczych, ich rozwoju i repertuaru wydawniczego, a także kontaktów zawodowych i współpracy z innymi ośrodkami. Bibliografie lokalne podmiotowe stanowią także odbicie i ważne świadectwo życia kulturalnego, umysłowego, politycznego, naukowego i gospodarczego miast.

Założeniem artykułu jest próba przedstawienia bibliografii lokalnych podmiotowych jako źródła do wielopłaszczyznowych historycznych badań księgoznawczych dotyczących miejscowości. Aby pokazać informacje zawarte w bibliografiach lokalnych podmiotowych, które są przydatne w warsztacie naukowym bibliologów, przeprowadzono analizę doboru materiału i metody opracowania badanych spisów. Niezwykle ważną rolę w odkryciu i ujawnieniu tych informacji spełnia dobrze przemyślana koncepcja bibliografii. Dzięki poprawnie przygotowanemu spisowi bibliograficznemu możliwe jest uchwycenie i unaocznienie pewnych zjawisk księgoznawczych w zakresie produkcji, rozpowszechniania i użytkowania książki.

Podstawę źródłową podjętych badań stanowią bibliografie lokalne podmiotowe opublikowane w latach 1945-1989, rejestrujące głównie wydawnictwa samoistne, z pominięciem bibliografii czasopism, bez względu na ich formę wydawniczą. Obok wydawnictw zwartych analizą objęto bibliografie niesamoistne wydawniczo, ogłoszone w postaci artykułów z czasopism. Wyodrębniono je na podstawie retrospektywnych (Hahn, 1956; Sawoniak, 1967; Bieńkowska & Eychlerowa, 1992; Pawlikowa & Przybysz, oprac., 2006) i bieżących polskich bibliografiach bibliografii (Pietrzykowska, oprac., 1992; Federowicz, oprac. 1992; Lach, oprac., 1992; Pietrzykowska, oprac. 1993).

Ustalono, że w przyjętym przedziale czasowym ukazało się dziesięć bibliografii lokalnych podmiotowych przygotowanych dla dziewięciu miast, przy czym jedno z nich jest reprezentowane w dwóch spisach bibliograficznych. W porządku alfabetycznym są to kolejno: Białystok (Matejczyk, 1961, s. 94-96), Częstochowa (Żmigrodzki & Jarzębska, 1976, s. 347-360), Elbląg (Sekulski, 1988), Kalisz (Bielska, 1980), Kwidzyn (Lemański, 1964, s. 249-280), Łódź (Jaworska, 1975; Marczyńska & Żmuda, 1986), Rzeszów (Jagusztyn, 1973), Szczecin (*Szczecińskie*, 1978) oraz Toruń (*Druki* 1969).

TERMIN BIBLIOGRAFIA LOKALNA PODMIOTOWA

Termin „bibliografia lokalna” pojawił się w polskim piśmiennictwie księgoznawczym na początku XX w. Poczynając od lat 30. minionego stulecia toczyła się dyskusja teoretyczna na jego temat. W rezultacie podejmowanych rozważań powstawały kolejne definicje omawianego pojęcia

ogłaszane w wydawnictwach metodycznych z zakresu bibliografii oraz słownikach i encyklopediach (Matczuk & Znajomski, 2015, s. 353-361). Zgodnie z definicją zawartą w *Słowniku encyklopedycznym informacji, języków i systemów informacyjno-wyszukiwawczych* opracowanym przez Bożennę Bojar bibliografia lokalna to „(...) bibliografia specjalna zawierająca informacje o dokumentach wydanych na terenie danej miejscowości, stworzonych przez autorów z niej pochodzących (BIBLIOGRAFIA LOKALNA PODMIOTOWA) i/lub dokumentach o danej miejscowości (BIBLIOGRAFIA LOKALNA PRZEDMIOTOWA. Bibliografia lokalna może mieć też charakter mieszany, podmiotowo-przedmiotowy” (Bojar, oprac. 2002, s. 30).

W tym miejscu warto podkreślić, że bibliografie lokalne podmiotowe mają w polskiej twórczości bibliograficznej najdłuższą tradycję spośród wszelkich tego rodzaju zestawień. Ich początki wiążą się z XVII-wiecznymi słownikami biobibliograficznymi rozmaitych twórców, reprezentujących różne miasta dawnej Rzeczypospolitej (Gałczyńska, 1991, s. 169). Znacznie później pojawiły się na gruncie polskim właściwe bibliografie lokalne podmiotowe. Zapoczątkował je w pierwszej połowie XIX w. знаmienity polski pisarz o inklinacjach historycznych i zarazem bibliograficznych, Józef Ignacy Kraszewski. Spod jego pióra wyszła *Bibliografia druków wileńskich w Wilnie...*, ogłoszona w 1842 r. w czwartym tomie monografii tegoż autora zatytułowanej *Wilno od początków jego do roku 1750* (Kraszewski, 1842, s. 315-365). Przygotowane zestawienie bibliograficzne nie tylko rejestruje druki ogłoszone w Wilnie niezależnie od ich treści, języka publikacji oraz narodowości autora, ale też prezentuje dorobek kulturalny tego miasta za lata 1519-1799 (Znajomski, 2015a, s. 34).

Niedawne badania pokazują, że w kolejnych dekadach okresu zaborów oraz w dwudziestoleciu międzywojennym przybywało stopniowo analizowanych spisów (Znajomski, 2016, s. 62). Rozwój bibliografii lokalnych nie został również zahamowany w latach powojennych, aczkolwiek w przypadku bibliografii lokalnych podmiotowych wydanych w latach 1945-1989 nie był on zbyt intensywny. Przyczyniła się do tego w głównej mierze centralizacja produkcji wydawniczej w okresie Polski Ludowej, co sprawiało, że wydrukowanie publikacji w tej czy innej miejscowości było często przypadkowe i nie odzwierciedlało jej życia kulturalnego. Stąd kwestionowano celowość opracowywania bibliografii lokalnych podmiotowych dla czasów współczesnych (Eychler, 1963 s. 294-295). W nowych realiach ruchu wydawniczego, zaistniałych po 1989 r., sporządzanie tego rodzaju bibliografii stało się jak najbardziej uzasadnione i potrzebne.

DOBÓR I SELEKCJA MATERIAŁU

Nadrzędnym celem bibliografii lokalnych podmiotowych jest dążenie do kompletności w doborze materiału, co zgodnie z myślą Henryka Sawonia ma nadać im jak największą wartość informacyjną (Sawoniak, 1971, s. 155). Z tego też powodu badane bibliografie zostały oparte na bardzo solidnych podstawach źródłowych. Należy z uznaniem podkreślić wielki wkład pracy i czasu autorów analizowanych bibliografii włożony w poszukiwanie materiałów, wykorzystanie licznych i różnorodnych źródeł oraz przeprowadzenie rozległej kwerendy bibliograficzno-bibliotecznej. W spisach rejestrujących druki wydane do końca XIX w. posilkowali się oni przede wszystkim *Bibliografią polską* Estreicherów. Wykorzystywali także polskie bieżące bibliografie narodowe. Na przykład Janina Jaworska, tworząc bibliografię Łodzi do 1918 r., rozpisała „Przewodnik Bibliograficzny” Władysława Wisłockiego oraz uzupełnienia do tego zestawienia przygotowane przez Władysława Tadeusza Wisłockiego. Zapoznała się również z „Książką. Miesięcznikiem poświęconym krytyce i bibliografii polskiej”, „Przeglądem Bibliograficznym” ogłaszany przez Księgarnię Gebethnera i Wolffa oraz „Bibliografią Polską” opracowaną przez Jana Czubka (Jaworska, 1975, s. 11). Z kolei Andrzej Jagusztyn, gromadząc materiał do bibliografii Rzeszowa, posłużył się m.in. przedwojennym „Urzędowym Wykazem Druków” (Jagusztyn, 1973, s. 8).

Oprócz polskich bibliografii narodowych penetrowano też zawartość bibliografii obcych, w głównej mierze rosyjskich i niemieckich (Jaworska, 1975, s. 11-12). Ponadto rozpisywano istniejące bibliografie regionalne i lokalne. Jako przykład może posłużyć *Spis bibliograficzny druków łódzkich* (Łódź 1896), autorstwa Maksymiliana Barucha (Jaworska, 1975, s. 10).

Niezmiernie ważnymi źródłami informacji były także różnego typu katalogi. Pomocą służyły przede wszystkim katalogi rozmaitych bibliotek polskich i obcych, zarówno drukowane, jak i pozostające w formie kartotek, z Centralnym Katalogiem Starych Druków Biblioteki Narodowej w Warszawie na czele. Poszukiwania materiałów prowadzono także w katalogach księgarskich i aukcyjnych, rozprawach i przyczynkach dotyczących dziejów drukarstwa oraz w opracowaniach biograficznych, poświęconych osobom związanym życiem i działalnością z danym ośrodkiem wydawniczym. Kwerendę przeprowadzano również w archiwach. Dla przykładu Jerzy Sekulski poszukiwał materiału w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Gdańsku, gdzie odnalazł wiele cennych druków tłoczonych w oficynach elbląskich (Sekulski, 1988, s. 7).

Osadzenie bibliografii na obszernej bazie źródłowej doprowadziło do wysokiego stopnia kompletności analizowanych bibliografii w ramach przyjętych kryteriów doboru materiału oraz sprawiło, że większość z nich rejestruje dużą liczbę opisów bibliograficznych. Najobszerniejsze są bi-

bibliografie Łodzi. Pierwsza z nich doprowadzona do 1918 r. zestawia 1911 opisów, a jej kontynuacja za lata 1918-1939 liczy 4937 pozycji. Ponad 1000 opisów zawierają także bibliografie Elbląga, Kalisza i Rzeszowa. Odpowiednio rejestrują one 1743, 1426 oraz 1128 pozycji bibliograficznych. Pozostałe bibliografie są mniej obszerne. Bibliografia Szczecina zestawia 350 opisów, Częstochowy 225, Kwidzyna 196, Torunia 156. Najmniej pozycji liczy bibliografia Białegostoku, w sumie gromadzi ona 52 opisy, wykazane w pięciu ciągach liczbowych.

Rozpatrując kwestię zakresu, trzeba stwierdzić, że w analizowanych bibliografiach jest on węższy lub szerszy w zależności od tematyki publikacji wydawanych w poszczególnych miastach. Konstatacja ta w pełni zgadza się z wytycznymi zawartymi w poradniku metodyki bibliograficznej, dotyczącymi zakresu bibliografii lokalnych podmiotowych (Eychler, 1963, s. 294).

Zdecydowana większość omawianych zestawień jest spisami retrospektywnymi. Wyjątek stanowi jedynie bibliografia Białegostoku, która odnotowuje nie tylko prace opublikowane, ale też rejestruje zapowiedzi wydawnicze. Stąd ma charakter prospektywny.

Tabela 1. Zasięg chronologiczny bibliografii lokalnych podmiotowych wydanych w latach 1945-1989

Bibliografie lokalne podmiotowe poszczególnych miast	Dolna granica zasięgu chronologicznego	Górna granica zasięgu chronologicznego
<i>Wydawnictwa Białostocki- zyny [Białegostoku]</i>	1944	–
<i>Materiały do bibliografii częstochowskiej produkcji wydawniczej (1945-1965)</i>	1945	1965
<i>Bibliografia druków elblą- skich 1558-1772</i>	1558	1772
<i>Bibliografia starych druków kaliskich do końca XVIII w.</i>	1603	1800
<i>Materiały do bibliografii druków polskich wydanych w Kwidzynie</i>	1772	1920
<i>Bibliografia łódzkiej produk- cji wydawniczej (do 1918 r.)</i>	1868	1918
<i>Bibliografia łódzkiej produk- cji wydawniczej 1918-1939</i>	1918	1939
<i>Bibliografia druków tłocz- nych w drukarniach Rzeszo- wa w latach 1843-1939</i>	1843	1939

<i>Szczecińskie druki XVI wieku. Próba bibliografii</i>	1533	1600
<i>Druki toruńskie XVI wieku</i>	1569	1600

Źródło: Badanie własne.

Z przedstawionej tabeli wynika, że bibliografia Rzeszowa gromadzi materiał z najdłuższego przedziału czasowego. Łatwo też można zauważyć, iż większość bibliografii ma już w tytule wyraźnie określone ramy zasięgu chronologicznego, wyrażone najczęściej skrajnymi datami rocznymi bądź stuleciami. Dolną granicę zasięgu chronologicznego wyznacza najczęściej data wydania pierwszej publikacji w danym mieście. Niekiedy jednak istnieją rozbieżności w tym względzie. Jako przykład może posłużyć bibliografia Elbląga, zestawiająca druki elbląskie od 1558 r. Zdaniem niektórych badaczy pierwszy druk elbląski ukazał się w 1557 r., dlatego zakwestionowano dolną granicę zasięgu chronologicznego tego zestawienia (Znajomski, 2018, s. 379-380). Natomiast górną granicę omawianego zasięgu stanowią przeważnie daty przełomowe w historii Polski bądź wybrane okresy w dziejach książki ogłoszonej w danym mieście. Od tej reguły odstępuje tylko bibliografia Częstochowy, rejestrująca druki opublikowane w pierwszym dwudziestolecu po II wojnie światowej (1945-1965).

Charakteryzowane bibliografie mają na ogół nieograniczony zasięg autorski i językowy. Uwzględniają prace przygotowane zarówno przez Polaków, jak też przez autorów obcych, opublikowane w danym mieście w różnych językach. Na przykład w bibliografii Łodzi do 1918 r. zarejestrowano publikacje aż w pięciu językach: polskim, rosyjskim, niemieckim, czeskim i jidysz. Wyjątkiem jest bibliografia Kwidzyna, zestawiająca wyłącznie druki w języku polskim. Autor chciał w ten sposób wyeksponować polskość kultury obszaru Dolnego Powiśla (Lemański, 1964, s. 249), znajdującego się przez długi czas pod obcym panowaniem.

Natomiast zasięg terytorialny w każdym z badanych spisów jest ograniczony do granic administracyjnych poszczególnych miast. Również zasięg wydawniczy jest zawężony do rejestracji druków samoistnych pod względem wydawniczym, opublikowanych najczęściej w postaci wydawnictw zwartych, odbitek i nadbitek z czasopism oraz wydawnictw zbiorowych. Niektóre zestawienia uwzględniają także wydawnictwa ciągłe (gazety, czasopisma) oraz jednodniówki i kalendarze. Przykładem mogą posłużyć bibliografie Białegostoku, Kwidzyna oraz Łodzi.

Pod względem formy piśmienniczej badane zestawienia rejestrują publikacje naukowe, popularnonaukowe i popularne. Uwzględniają indywidualne prace autorskie, dzieła zbiorowe, edycje źródeł oraz tłumaczenia publikacji z języka obcego na język polski, jak też z języka obcego na inny język obcy (np. w bibliografii Łodzi do 1918 r. spotyka się przekłady

prac z języka niemieckiego na język rosyjski). Dokumentują monografie oraz przyczynki badawcze. Zestawiają bibliografie, słowniki, przewodniki i informatory. Notują biografie, wykazy osób, wspomnienia i przemówienia. Dokumentują podręczniki szkolne, skrypty uczelniane, śpiewniki, kancjonały, modlitewniki, katechizmy, listy duszpasterskie, kazania oraz przemówienia. Wykazują druki urzędowe (edykty, ustawy, patenty). Opisują różnego typu teksty literackie o charakterze lirycznym, epickim i dramatycznym. Rejestrują wybrane dokumenty życia społecznego (sprawozdania, instrukcje, statuty, katalogi księgarskie). Nie pomijają także katalogów rozmaitych wystaw. Bibliografie Elbląga, Kalisza, Szczecina i Torunia wykazują stare druki. Z kolei w obydwu zestawieniach łódzkiej produkcji wydawniczej, oprócz dokumentów piśmienniczych, rozpisano również dokumenty kartograficzne, ikonograficzne i muzyczne.

Pomimo tak szerokich kryteriów doboru materiału każdą z analizowanych bibliografii cechują mniejsze bądź większe niedobory wśród zgromadzonych publikacji, co zubaża wizerunek wydawniczy i kulturalny poszczególnych miast. Pomijanie publikacji spotkało się z krytyczną oceną recenzentów. Niejednokrotnie wyliczali oni pokaźną liczbę druków pominiętych z różnych przyczyn przez twórców bibliografii (Długokęcki, 1992, s. 75; Nowak, 1970, s. 1112). Braki w rejestracji publikacji niekiedy wynikały z przyczyn obiektywnych. J. Jaworska stwierdza w przedmowie do swojego spisu, iż „Nie weszły (...) do «Bibliografii łódzkiej produkcji wydawniczej» nielegalne druki ulotne, które wymagałyby odrębnej metody gromadzenia i opracowania. Z tychże powodów nie zostały także uwzględnione takie druki ulotne, jak prospekty handlowe, formularze służbowe administracji fabrycznej, książeczki zarobkowe, afisze, nekrologi, zaproszenia okolicznościowe” (Jaworska, 1975, s. 10). Dalej autorka dodaje, że „(...) nie wszystkie wydawnictwa udało się odszukać. Są to głównie druki urzędowe wydawane w małych nakładach i szerzej nie rozprowadzane, wydawnictwa religijne i sensacyjne wydawnictwa zeszytowe, zaczytane i nie przechowywane w zbiorach bibliotecznych, a także książki dla dzieci i podręczniki szkolne, które po spełnieniu swojej roli były przekazywane najczęściej na makulaturę” (Jaworska, 1975, s. 13).

Są jednak i takie bibliografie, które z góry założyły określone zasady selekcji. Najczęściej obejmuje ona wydawnictwa periodyczne. Niekiedy pomijane są także wspomniane już druki ulotne oraz dokumenty życia społecznego. Z punktu widzenia użytkownika bibliografii lokalnych podmiotowych eliminowanie tego typu materiałów nie jest najlepszym zabiegiem. Wspomniane dokumenty, choć często wydają się mało istotne, są jednak dowodem różnorodności produkcji danego ośrodka wydawniczego, co jest niewątpliwie ważną informacją dla badaczy. Rejestracja omawianych dokumentów jest zasadna również z tego względu, że poza

wydawnictwami ciągłymi, są one sporadycznie wykazywane w innych bibliografiach.

Materiał zgromadzony w bibliografiach lokalnych podmiotowych stanowi podstawę do prowadzenia wieloaspektowych badań księgoznawczych. Odzwierciedlając w miarę pełny obraz produkcji wydawniczej danego ośrodka, jest miarodajnym źródłem informacji do badań w zakresie statystyki wydawniczej. Może on bezpośrednio służyć pomocą w badaniu wielkości produkcji książki i innych rodzajów dokumentów w społeczeństwie lokalnym, a pośrednio – potrzebom edytorstwa, księgarstwa, czytelnictwa, bibliotekarstwa czy – jeszcze szerzej – oświaty, nauki i kultury. Zebrany materiał pozwala zorientować się w repertuarze produkcji wydawniczej drukarni i ośrodków wydawniczych funkcjonujących na obszarze poszczególnych miast. Dostarcza także wartościowych danych na temat oficyn drukarskich, autorów ogłaszanych publikacji ich struktury językowej oraz form wydawniczych i piśmienniczych zgromadzonego materiału. Bez wątpienia przydaje się także w badaniach ruchu wydawniczego. Potwierdzają to słowa J. Jaworskiej, która we wstępie do bibliografii Łodzi do 1918 r. stwierdziła, że „»Bibliografia« niniejsza została zgromadzona jako pomocnicza baza materiałowa do monografii traktującej o dziejach ruchu wydawniczego w Łodzi w latach 1863-1918” (Jaworska, 1975, s. 9).

OPIS BIBLIOGRAFICZNY. ADNOTACJE

Analizowane zestawienia posiadają zróżnicowane opisy bibliograficzne. Występują w nich opisy prymarne i pochodne. Obok bibliografii stosujących opisy znormalizowane, np. obydwu bibliografii łódzkich (Jaworska, 1975, s. 13; Marczyńska & Żmuda, s. 10), istnieją wykazy opierające zapis rejestrowanych dokumentów na zasadach wypracowanych przez ich autorów, czego przykładem są bibliografie Białegostoku oraz Kalisza. Inwencja twórcza autorów tych dwóch ostatnich spisów, daleka od przyjętych standardów opisu bibliograficznego, odbiła się niekorzystnie na ich wartości informacyjnej. W badanych bibliografiach spotyka się również różne rodzaje opisu bibliograficznego. Oprócz dominującego opisu rejestracyjnego bibliografie lokalne podmiotowe stosują także opis skrócony i adnotowany.

Z perspektywy użytkowników bibliografii ważną rolę odgrywa konstrukcja opisu poszczególnych typów dokumentów, jego klarowność i konsekwencja w stosowaniu przyjętych zasad. Z przeprowadzonych badań wynika, że w każdej analizowanej bibliografii na czele opisu rejestracyjnego pełnego widnieje hasło. W publikacjach autorskich stanowi je na ogół prawdziwe nazwisko, często wyróżnione wersalikami, oraz imię/ imiona autora bądź ich inicjały. Wyjątkiem jest bibliografia Białegostoku,

w której hasło autorskie z nieznanego powodu składa się z inicjału imienia autora, poprzedzonego niejednokrotnie określeniem jego tytułu naukowego bądź zawodowego oraz nazwiska. W niektórych spisach inicjały imion autorów są rozwiązywane. Czynią tak m.in. obydwie bibliografie łódzkiej produkcji wydawniczej.

Jako hasło występują także pseudonimy i kryptonimy. Są one podawane w postaci wyrażonej w publikacji. Twórcy bibliografii w miarę możliwości dążą do ustalenia prawdziwej nazwy autora, nie tylko skrywającej się pod pseudonimem lub kryptonimem, ale też starają się identyfikować autorstwo prac anonimowych. Jeśli to się powiodło, wówczas oryginalne nazwisko autora podają na początku opisu, a po nim umieszczają jego formę ukrytą. Odwrotnie postępuje jedynie bibliografia Łodzi do 1918 r., która w hasle najpierw eksponuje pseudonim bądź kryptonim, a dopiero po nich widnieje właściwe nazwisko autora.

Rozwiązywanie inicjałów imion autorów oraz pseudonimów i kryptonimów jest rozwiązaniem słusznym, zasadnym i pożądanym, przyczynia się bowiem do jednoznacznego ustalenia autorstwa publikacji i przez to zwalnia badacza z czasochłonnych poszukiwań w tym zakresie oraz ułatwia posługiwanie się bibliografią.

Prace anonimowe o nieustalonym autorstwie, wydawnictwa ciągłe i zbiorowe opisywane są przeważnie pod pierwszym wyrazem tytułu. Nieco inaczej tę kwestię traktują bibliografie Elbląga oraz Szczecina. W pierwszym zestawieniu dzieła anonimowe są opisywane albo pod nazwiskiem znajdującym się w tytule, albo pod głównym rzeczownikiem tytułu bądź pod hasłem stworzonym przez twórcę tego zestawienia. Natomiast w drugiej bibliografii autor zamieścił w hasle tytułowym tylko wyrazy ważniejsze oraz wprowadził kropki w miejsce usuniętych fragmentów tytulatury, co w konsekwencji spowodowało, że niejednokrotnie na początku opisu znajduje się wielokropek, co znacznie utrudnia identyfikację opisywanych dzieł.

W opisie druków samoistnych zwartych po hasle autorskim następuje tytuł. Większość zestawień podaje go w pełnej formie przejętej najczęściej z tytulatury publikacji. Tytuły pochodzące z alfabetów niełacińskich są poddane transliteracji. Zdarzają się także tłumaczenia tytułów obcojęzycznych na język polski. Ma to miejsce w bibliografii Łodzi do 1918 r.

Występują też bibliografie (Elbląga, Kalisza i Szczecina), które przytaczają tytuły druków w wersji skróconej, zaznaczając opuszczone wyrazy wielokropkiem. Sprawia to, że niektóre tytuły publikacji stają się niejasne, o czym jeden z recenzentów bibliografii Kalisza słusznie pisał, że „Taka zasada znacznie obniża wartość informacyjną tego typu bibliografii, zwłaszcza kiedy ma się świadomość licznych błędów we wcześniej publikowanych opisach bibliograficznych i błędów występujących w niepublikowanych katalogach kartkowych” (Sójka, 1982, s. 368). W podobnym

tonie wypowiedziała się również recenzentka tego spisu, stwierdzając, iż „*Bibliografia starych druków kaliskich* wyróżnia się bardzo skrótowymi zapisami tytułów poszczególnych utworów, nieraz tak skróconymi, że nie zawsze jest zachowana odpowiednio składnia zdania, przez co staje się on niejasny i nie odzwierciedla charakteru opisywanego druku” (Cubrzyńska-Leonarczyk, 1982, s. 381). Jeśli druk nie posiada tytułu, to jest on opisywany pod tytułem fingowanym ujętym w nawias prostokątny, a po nim w cudzysłowie przytaczany jest incipit.

Następnym elementem opisu są nazwy współpracowników. Wśród nich wyliczani są redaktorzy, opracowujący, wydawcy, tłumacze, ilustratorzy, autorzy przedmów, indeksów, przypisów oraz streszczeń. Ich nazwiska zwykle są poprzedzone stosownym skrótem oznaczającym rodzaj odpowiedzialności.

W dalszej kolejności znajduje się oznaczenie wydania. Jest ono podawane z reguły cyfrą arabską, przed którą znajduje się odpowiedni skrót: „Wyd.”, „wyd.”, „Izd.”, „Ed.” oraz dodatkowe informacje, mówiące o tym, że jest to edycja poprawiona, uzupełniona, zmieniona, rozszerzona itp. W badanych bibliografiach kolejne wydania są zamieszczane bardzo często pod opisem zasadniczym w postaci opisu skróconego, złożonego z wyrazu „Toż”, oznaczenia edycji, nazwy wydawcy lub drukarza, daty wydania, objętości oraz niekiedy wysokości nakładu.

Po oznaczeniu wydania wymienione są części wydawnicze pojedynczych tomów prac wielotomowych lub ich całości. Zwykle są one oznaczone cyfrą arabską, którą poprzedzają typowe skróty: „T.”, „Cz.” Podaje się również tytuł opisywanej części. Podobnie jak przy oznaczeniu wydania wyliczenie poszczególnych tomów dzieł wielotomowych znajduje się poniżej opisu rejestracyjnego i posiada formę zapisu skróconego, podającego numer tomu, jego tytuł, jeśli istnieje, adres wydawniczy, objętość oraz czasem cenę i nakład.

Kolejnym elementem opisu jest adres wydawniczy. Bibliografie lokalne podmiotowe rozmaicie podchodzą do jego szczegółowości. Kompletny adres wydawniczy złożony z miejsca wydania, nazwy wydawcy/nakładcy lub drukarza oraz daty wydania widnieje tylko w bibliografiach łódzkich. Większość zestawień pomija któryś z elementów adresu wydawniczego. Przeważnie jest to miejsce wydania, a w zestawieniach o układzie chronologicznym pomijana jest też data publikacji opisywanych pozycji. Są także spisy, które zupełnie zrezygnowały z podawania informacji o adresie wydawniczym (bibliografie Elbląga, Kalisza i Torunia). W przypadku tych trzech zestawień przyjęte rozwiązanie znajduje uzasadnienie, ponieważ pominięte dane widnieją w ich tytułaturze, w układzie zrzębu głównego oraz w szeregowaniu wewnętrznym.

Jeśli w opisywanych publikacjach nie ma adresu wydawniczego albo któregoś z jego składników – bibliografie starają się je ustalić. Gdy to się

powiedzie, wówczas ujmują rozpoznany adres wydawniczy w nawias kwadratowy. Jeżeli identyfikacja zakończyła się niepowodzeniem – podają informację o braku tej części opisu z użyciem skrótów bibliograficznych, takich m.in. jak: „b. w.”, „[B. m. dr.]”, „[B. m. w.]”, „[B. dr.]”, „[bmrdr]”.

Opis fizyczny w analizowanych bibliografiach lokalnych podmiotowych jest oszczędny. W większości spisów składa się on jedynie z dwóch elementów – formatu bibliograficznego (16°, 8°, 4°) oraz objętości. Bardziej rozbudowany opis postaci zewnętrznej występuje w bibliografii Częstochowy. Oprócz formatu i objętości występują w niej informacje o ilustracjach, rycinach, tablicach, mapach, bibliografiach załącznikowych, streszczeniach obcojęzycznych oraz technice wykonania publikacji (np. druk powielany). Z kolei bibliografia Białegostoku w ogóle pomija opis fizyczny rejestrowanych publikacji.

Opis druków samoistnych zwartych zamyka się w większości analizowanych bibliografii tytułem serii dopełnionym jej numeracją. Bibliografie druków łódzkich podają też bardzo często jako element opisu wysokość nakładu oraz cenę publikacji.

Podobnie jak druki samoistne zwarte są opisywane odbitki i nadbitki z czasopism. Ich opis dopełniają adnotacje informujące o: formie wydawniczej, wyrażonej za pomocą skrótów: „Odb.” bądź „Nadb.”, czasopiśmie, z którego one pochodzą, oraz jego numeracji.

Również opis dokumentów kartograficznych oraz dokumentów muzycznych niewiele różni się od opisu rejestracyjnego druków samoistnych zwartych. W opisie map i planów nowym elementem jest jedynie podziałka określająca skalę mapy. Zlokalizowano ją bezpośrednio po tytule dokumentu kartograficznego. Natomiast w opisie nut po tytule utworu występuje numer dzieła muzycznego oraz wiadomość o instrumencie bądź głosie, na jaki został on skomponowany; na końcu opisu podaje się informację o znaku wydawniczym.

W opisie wydawnictw ciągłych po tytule wymieniane są kolejno nazwy: instytucji sprawczej, redaktora oraz wydawcy/drukarza. Dalej znajduje się numer tomu bądź rocznika, data wydania, numeracja zeszytów, format, objętość oraz informacje o ilustracjach i tablicach.

Opis starych druków ma postać skróconą. Jak już wspomniano, bibliografie zestawiające stare druki stosują skróty w tytułach publikacji oraz pomijają najczęściej cały adres wydawniczy. Jedynie w zestawieniu rejestrującym druki szczecińskie konsekwentnie występuje data wydania oraz nazwa drukarza. Każda bibliografia podaje nazwę autora i objętość druku oraz z reguły jego format.

Ciekawym przykładem bibliografii, niezwykle przydatnej w pracach badawczych związanych z historią książki, jest bibliografia Torunia, która oprócz opisu zawiera reprodukcje kart tytułowych niektórych druków wytłoczonych w Toruniu. Karta tytułowa jako pierwszy element publika-

cji stanowi kluczowy element badań księgoznawczych. Można ją analizować pod kątem wyglądu (format, rodzaj czcionki, koloryt), zawartości (dane autorów, tytuł wydawnictwa) oraz roli w kształtowaniu wizerunku publikacji. Karta tytułowa stanowi również obiekt zainteresowania bibliologów badających symbolikę, ornamentykę i znaki firmowe drukarzy obecne wraz z tekstem adresu wydawniczego.

Opis skrócony w omawianych bibliografiach pojawia się dość rzadko. Oprócz wspomnianego już opisywania wznowień publikacji oraz wyliczania kolejnych tomów dzieł wielotomowych, stosuje się go przy opisach wielokrotnych, spełniających funkcję odsyłaczy. W tym ostatnim przypadku zawiera on jedynie nazwę autora, tytuł druku oraz numer pozycji, do której kieruje odsyłacz.

Oprócz bibliografii Białegostoku wszystkie pozostałe stosują adnotacje. Wśród nich dominują adnotacje księgoznawcze. Zawierają one szereg cennych wiadomości o cechach formalnych dokumentów. Wyjaśniają kwestie związane z autorstwem druków, informują o dodatkach do tytułu, wznowieniach publikacji, adresie wydawniczym, poszczególnych tomach dzieł wielotomowych, tłumaczeniach, języku opisywanych prac, ich formie wydawniczej i piśmienniczej, materiale ilustracyjnym, nakładzie i cenie oraz powiązaniach z innymi dokumentami. Dostarczają też wiadomości o znaczeniu społecznym i losach druków, jak też miejscu ich przechowywania. Ponadto w zestawieniach dokumentujących stare druki spotyka się informacje nie tylko na temat całych edycji, ale też charakteryzujące pojedyncze egzemplarze, mówiące o rodzaju druku, materiale, na którym został on wykonany, sygnetach i ornamentach drukarskich, częściach składowych druku oraz jego defektach. Przytacza się także cytate bibliograficzną, pochodzącą w głównej mierze z *Bibliografii polskiej* Estreicherów oraz sigła instytucji posiadających dany starodruk, najczęściej razem z jego sygnaturą.

Spośród kilku rodzajów adnotacji treściowych bibliografie lokalne podmiotowe wykorzystują adnotacje wyjaśniające oraz zawartościowe.

Identyfikacja adnotacji nie sprawia większych kłopotów. Są one umieszczane bezpośrednio po tytule bądź na końcu opisu zasadniczego. Wyróżniają się tym, że są ujęte w nawias kwadratowy lub okrągły. Dość często występują także poniżej opisu rejestracyjnego i niekiedy są złożone mniejszym stopniem czcionki.

Choć każdy z omówionych rodzajów opisu jest rozmaicie opracowywany w poszczególnych bibliografiach, to jednak w większości z nich w miarę dobrze spełnia swoje zadanie, bowiem pozwala na identyfikację poszczególnych druków, a dzięki adnotacjom poszerza i wzbogaca wiedzę na ich temat.

Rozpatrując opis stosowany w analizowanych bibliografiach pod kątem jego przydatności w badaniach bibliologicznych, trzeba powiedzieć,

że niewątpliwą jego zaletą jest, w miarę możliwości, dążenie do ustalenia prawdziwej nazwy autora, nie tylko skrywającego się pod pseudonimem lub kryptonimem, ale też identyfikacja autorstwa prac anonimowych oraz ustalenie adresu wydawniczego publikacji. Znaczenie bibliografii dla identyfikacji druków, autorów, nakładców czy wydawców jest nie do przecenienia. Dzięki opisowi występującemu w omawianych bibliografiach możemy dojść do nowych wniosków i ustaleń, które wymagałyby niejednokrotnie żmudnych i czasochłonnych kwerend archiwalno-bibliotecznych bądź w ogóle byłyby niemożliwe do potwierdzenia w inny sposób. Szerokie wykorzystanie bibliografii lokalnych podmiotowych w kontekście życia książki w danym mieście daje możliwość egzemplifikacji wielu istotnych zjawisk ważnych dla bibliologa.

Opisy zawarte w bibliografiach lokalnych podmiotowych, zwłaszcza prymarne, korygują niejednokrotnie błędy znajdujące się w opisach katalogowych, czy też w innych spisach bibliograficznych łącznie z *Bibliografią polską* Estreicherów. W ten sposób dostarczają one księgoznawcom nowych wiadomości na temat zweryfikowanych publikacji.

Dużo ciekawego materiału do badań bibliologicznych wnoszą również adnotacje księgoznawcze. Zawarty w nich szeroki wachlarz informacji może być przydatny dla historyków książki, badaczy ruchu wydawniczego, znawców dziejów bibliotek, księgarstwa i czytelnictwa oraz bibliografów.

Bardzo istotną informacją dla badań bibliologicznych, zwłaszcza czytelnictwa i księgarstwa, jest nakład i cena książki. Wysokość nakładu ustalał wydawca, uzależniając ją od potrzeb czytelniczych. Wysokie nakłady dowodzą większego społecznego zainteresowania czytelników danym dziełem, pośrednio wskazują też na zainteresowanie określonym typem literatury. Elementem opisu jest często wykaz bibliotek, w których znajduje się określony druk. Stan liczebny zachowanych egzemplarzy może także dać pewne przybliżone pojęcie o wysokości nakładu.

Z kolei na podstawie informacji o języku publikacji można określić strukturę językową produkcji wydawniczej danego miasta, co dowodzi zapotrzebowania poszczególnych grup narodowościowych w kontekście czytelnictwa i kultury. Adnotacje zawierające wiadomości o formie piśmienniczej i wydawniczej stanowią cenne źródło informacji na temat profilu wydawniczego firm drukarskich, które uczestniczyły lub specjalizowały się w produkcji np. podręczników, nut czy map.

Podając informacje o lokalizacji opisywanych publikacji, zwłaszcza starych druków, niejednokrotnie dzieł unikatowych pod względem edytorskim, bibliografie pozwalają badaczom na łatwiejsze dotarcie do nich. Tego typu informacje są istotne również dlatego, że nierzadko dotyczą druków nieznanych innym bibliografiom; ich odkrycie przyczynia się do tworzenia w miarę pełnego wizerunku produkcji poligraficznej dane-

go miasta. Najlepszym przykładem może tutaj być bibliografia Kalisza, w której autorka zgromadziła ponad 350 wydań dzieł nieznanymi *Bibliografii polskiej* Estreicherów (Andrysiak, 2022, s. 33).

Szkoda, że żadna z analizowanych bibliografii, zwłaszcza starych druków, nie załącza tablic z podobiznami winiet, inicjałów i ozdobników występujących w drukach poszczególnych oficyn drukarskich. Dałoby to nie tylko obraz zdobnictwa stosowanego w drukach, ale pomogłoby w ich identyfikacji.

Retrospektywna bibliografia lokalna podmiotowa ma znaczenie służebne dla badań nad dziejami kultury miasta. Opisywane druki zawierają obok swej zasadniczej treści wiele informacji natury historycznej. Odnajduje się tu nazwiska ludzi, którzy stanowili elitę umysłową oraz czasem urzędniczą miasta oraz szereg innych faktów, kształtujących historię i to nie tylko danego miejsca.

UKŁAD BIBLIOGRAFII. ODSYŁACZE

Do porządkowania piśmiennictwa zgromadzonego w zrzębie głównym rozpatrywane bibliografie wykorzystują najczęściej układy formalne, a wśród nich – układ typograficzny. Stosują go bibliografie Elbląga, Kalisza, Rzeszowa oraz Torunia. Jak widać, układ typograficzny występuje przeważnie w zestawieniach rejestrujących stare druki. Dzięki temu układowi można łatwo zorientować się, jakie zakłady typograficzne istniały w wymienionych miastach. W obrębie poszczególnych oficyn drukarskich materiał jest uszeregowany według wstępującej chronologii wydawniczej. Trzeba przyznać, iż jest to najlepszy sposób szeregowania materiału w tego rodzaju spisach. Bowiem ukazuje on rozwój drukarni, odzwierciedla ich dorobek produkcyjny w poszczególnych latach oraz pokazuje ich aktywność kulturalną.

Godne polecenia rozwiązanie wprowadził autor bibliografii Rzeszowa. Otóż pod każdą wymienioną drukarnią, będącą podstawą porządkowania piśmiennictwa, podaje krótką jej historię oraz charakterystykę produkcji typograficznej. Z perspektywy księgoznawcy tego typu informacje mogą stać się inspiracją do dalszych pogłębionych badań, choćby w zakresie historii drukarstwa.

W bibliografiach Częstochowy i Szczecina zastosowano układ według wstępującej chronologii wydawniczej. On także dobrze spełnia swoją funkcję. Dzięki niemu użytkownik może bez trudu poznać natężenie produkcji wydawniczej danego ośrodka. Jednak wartość informacyjna układu chronologicznego jest na odpowiednim poziomie tylko wtedy, gdy opisy publikacji występują pod graficznie wyróżnionymi nagłówkami rocznymi (Znajomski, 2015b, s. 119). Warunek ten spełnia bibliografia Często-

chowy. W bibliografii Szczecina nie wprowadzono takiego rozwiązania, co utrudnia poznanie rozwoju działalności typograficznej XVI-wiecznych drukarzy szczecińskich. W obydwu spisach zastosowano wewnętrzne szeregowanie alfabetyczne, sprzyjające orientacji w aktywności twórczej poszczególnych autorów.

W bibliografii Łodzi do 1918 r. wprowadzono układ wydawniczo-formalny. Zebrany materiał podzielono na osiem grup. Są to kolejno: „Wydawnictwa naukowe i popularne”, „Podręczniki szkolne”, „Teksty literackie”, „Wydawnictwa religijne”, „Kalendarze”, „Dokumenty życia społecznego (sprawozdania, statuty, instrukcje, katalogi)”, „Mapy”, „Nuty”. W ramach poszczególnych jednostek zastosowano rozmaite sposoby szeregowania wewnętrznego. Dominuje rzadko stosowane w bibliografiach lokalnych podmiotowych szeregowanie systematyczne, składające się z licznych poddziałów rzeczowych. W ich obrębie opisy ułożono alfabetycznie, przedmiotowo bądź logicznie. Wyjątkiem są „Teksty literackie” oraz „Podręczniki szkolne”. Pierwsze uporządkowano gatunkami piśmienniczymi, drugie zaś uszeregowano przedmiotami nauczania, a wewnątrz każdej z tych grup zastosowano szeregowanie alfabetyczne. Bibliografię wyposażono również w trzy indeksy: alfabetyczny, przedmiotowy oraz drukarzy, nakładców, firm drukarskich i wydawniczych. Odpowiednio przemyślana konstrukcja tej bibliografii oraz uzupełnienie jej stosownymi indeksami sprawia, że posługiwanie się tym zestawieniem nie nastręcza żadnych problemów (Andrzejewski, 1978, s. 342). Jest ona bardzo sprawnym źródłem informacji dla rozmaitych grup odbiorców.

Również bibliografia Kwidzyna posiada układ wydawniczo-formalny, składający się także z ośmiu grup, takich jak: „I. Edykty, patenty, publikanda”, „II. Podręczniki szkolne”, „III. Śpiewniki”, „IV. Kancjonały”, „V. Dziełka apologetyczno-ascetyczne”, „VI. Modlitewniki i modlitwy”, „VII. Prasa”, „VIII. Varia”. W pierwszej grupie opisy zestawiono w 16 działach rzeczowych, a w ich obrębie oraz w pozostałych grupach formalnych uporządkowano je chronologicznie.

Oprócz układów formalnych w badanych bibliografiach spotyka się także układy rzeczowe. Bibliografia Białegostoku ma układ działowy złożony z pięciu działów zasadniczych. Funkcjonalność układu działowego zależy w dużej mierze od powiązania go z odpowiednim układem wewnętrznym i stosownymi indeksami.

Omawiane zestawienie szereguje opisy chronologicznie wewnątrz jednostek nadrzędnych. Szeregowanie chronologiczne nie jest w tym przypadku optymalnym sposobem porządkowania materiału. Wprawdzie ukazuje ono rozwój piśmiennictwa, poświęconego danemu zagadnieniu, ale nie ułatwia wyszukiwania opracowań o bardziej szczegółowej problematyce, którymi najczęściej są zainteresowani użytkownicy.

Bibliografia Łodzi za lata 1918-1939 posiada sporadycznie wykorzystywany w bibliografiach lokalnych podmiotowych układ systematyczny. Składa się on z piętnastu działów głównych: „I. Dział ogólny”, „II. Środowisko geograficzne. Przyroda”, „III. Ludność”, „IV. Archeologia”, „V. Historia”, „VI. Etnografia”, „VII. Zagadnienia gospodarcze”, „VIII. Zagadnienia społeczne”, „IX. Zagadnienia prawno-administracyjne”, „X. Medycyna”, „XI. Nauka. Szkolnictwo. Oświata”, „XII. Kultura i sztuka”, „XIII. Językoznawstwo”, „XIV. Literatura piękna”, „XV. Zagadnienia wyznaniowe”. Większość działów dzieli się na jednostki niższego rzędu, sięgające niekiedy nawet czwartego stopnia podziału. Do dalszego porządkowania piśmiennictwa wykorzystano szeregowanie alfabetyczne, chronologiczne, logiczne i przedmiotowe. Całość uzupełnia indeks krzyżowy uwzględniający hasła osobowe, przedmiotowe i geograficzne.

Przyjęty sposób porządkowania materiału w omawianej bibliografii – układ systematyczny i indeks krzyżowy – nie do końca spełniają swoje zadanie. Przybliżają wprawdzie problematykę zawartą w rejestrze łódzkiego dorobku drukarskiego z okresu międzywojennego, ale nie prezentują instytucji wydawniczych funkcjonujących na obszarze miasta oraz nie pokazują rozwoju produkcji wydawniczej tego ośrodka.

Dopełnieniem układów obydwu bibliografii łódzkich oraz bibliografii kaliskiej są odsyłacze i opisy wielokrotne. Bibliografia Łodzi do 1918 r. ma opisy wielokrotne, odsyłacze całkowite oraz numerowe. Pierwsze przybierają postać opisu skróconego, o czym już zostało powiedziane. Drugie wiodą od nazw dziedzin podrzędnych do nadrzędnych, a trzecie odsyłają do innych numerów pozycji, pod którymi widnieją pełne opisy rejestracyjne. W omawianym zestawieniu odsyłacze numerowe są umiejscowione pod opisem zasadniczym i poprzedza je określenie „Por. poz.”. Natomiast w drugiej bibliografii łódzkiej, posługującej się tylko odsyłaczami numerowymi, zlokalizowano je na początku działów lub poddziałów.

Bibliografia Kalisza została wyposażona w odsyłacze autorskie ogólne, szczegółowe oraz tytułowe. Odsyłacze autorskie ogólne kierują od rozmaitych form nazwy autora do wersji przyjętej w hasle. Za pomocą odsyłaczy autorskich szczegółowych powiązano nazwy współautorów, wydawców i tłumaczy z autorem bądź tytułem dzieła, pod którym widnieje pełny opis, a odsyłaczami tytułowymi połączono tytuły dzieł anonimowych z ustaloną nazwą autora. Sposób przygotowania poszczególnych rodzajów odsyłaczy w bibliografiach lokalnych podmiotowych jest na ogół zgodny z wytycznymi metodyki bibliograficznej (Sawoniak, 1963, s. 196-203).

W pozostałych bibliografiach brakuje odsyłaczy. Ich niedobór jest szczególnie odczuwalny w tych spisach, które mają układ chronologiczny. Przydałyby się one przede wszystkim do powiązania kolejnych wzo-

wień publikacji, rozproszonych w poszczególnych zestawieniach pod różnymi datami, wyznaczonymi przez czas ogłoszenia ich drukiem.

Sposób porządkowania materiału w analizowanych bibliografiach ma duże znaczenie dla badań księgoznawczych. Bibliografie lokalne podmiotowe o układzie typograficznym stanowią cenne źródło do badań nad historią drukarstwa i ruchu wydawniczego. Przekazują wiadomości na temat funkcjonujących w danym okresie oficyn drukarskich, rozmiarów ich produkcji wydawniczej oraz zapotrzebowania czytelniczego. Układ typograficzny uzasadniony jest dla okresów dawnych, w których piarstwo, drukarstwo i ruch wydawniczy były ściśle związane z życiem danego miasta i stanowiły wykładnik jego aktywności kulturalnej. Informacje zawarte w bibliografiach lokalnych podmiotowych o układzie typograficznym ujawniają również autorów, którzy współpracowali z poszczególnymi drukarzami czy wydawcami. Wiadomości pomieszczane w bibliografiach, dotyczące poszczególnych wydań danego dzieła, stanowią również wartościowe źródło informacji na temat jego popularności oraz zapotrzebowania społecznego. Układ typograficzny umożliwia również prześledzenie rozwoju produkcji wydawniczej danej drukarni w poszczególnych latach w powiązaniu z konkretnymi warunkami politycznymi, gospodarczymi i kulturalnymi.

Natomiast układ wydawniczo-formalny przeważnie niewiele mówi badaczowi. Z reguły ujawnia on jedynie wiadomości o typie literatury i formach wydawniczych, na które było największe zapotrzebowanie społeczne. Jeśli jednak zostanie dopełniony odpowiednio dobranym szeregowaniem wewnętrznym oraz stosownymi indeksami, to jego wartość informacyjna znacząco wzrasta, czego najlepszym przykładem jest bibliografia Łodzi do 1918 r.

Jak pokazały badania autorzy nielicznych bibliografii zdecydowali się na zastosowanie w porządkowaniu materiału układów rzeczowych (działowego i systematycznego). O wyborze tych układów, rzadko stosowanych w bibliografiach lokalnych podmiotowych, zdecydował, jak można sądzić, cel zestawienia, tj. ukazanie dorobku kulturalnego i naukowego miasta w dziedzinie działalności wydawniczej. Układ rzeczowy ma swoje zalety, ale też wady. Pozwala on zorientować się w repertuarze produkcji wydawniczej miasta, obrazuje zapotrzebowanie społeczne na określony typ literatury, zagadnienie czy temat. Niestety, nie pokazuje, jakie oficyny drukarskie funkcjonowały na terenie miasta i jak wyglądała ich produkcja wydawnicza pod względem liczbowym. Brak ten mógłby zrekompensować indeks typograficzno-chronologiczny, Niestety, analizowane bibliografie go nie zawierają.

Żadna z analizowanych bibliografii nie stosuje układu alfabetycznego, który, podobnie jak inne układy, ma swoje dodatnie i ujemne cechy. Układ taki pozwala na skupienie dzieł jednego autora i daje możliwość

porównania kolejnych wydań, wykrycie odmiennych wydań z tego samego roku oraz odnalezienie wariantów wydawniczych. Ujemną stroną tego układu jest to, że nie daje on obrazu rozwoju produkcji poszczególnych oficyn, ale brak ten może uzupełnić indeks chronologiczny.

INDEKSY I INNE SPISY POMOCNICZE

Spośród dziesięciu prezentowanych bibliografii siedem posiada indeksy. Mają je bibliografie Elbląga, Kalisza, Łodzi (obydwa spisy), Rzeszowa, Szczecina i Torunia. Większość z nich dysponuje dwoma indeksami (Elbląg, Rzeszów, Szczecin, Toruń). I tak w bibliografii Elbląga występuje indeks osobowy i tytułowy. Zestawienie druków rzeszowskich uzupełnia indeks alfabetyczny i przedmiotowy. Do bibliografii Szczecina dodano indeks krzyżowy niepełny oraz drukarzy, a wykaz druków toruńskich dopełniono indeksem alfabetycznym i osobowym. Bibliografia Łodzi do 1918 r. ma trzy indeksy: alfabetyczny, przedmiotowy oraz drukarzy. Natomiast drugą bibliografię Łodzi i Kalisza uzupełniają pojedyncze indeksy. W każdej z nich występuje indeks krzyżowy niepełny.

Pozostałe trzy bibliografie, reprezentujące Białystok, Częstochowę i Kwidzyn, są pozbawione indeksów. Można przypuszczać, że nie zostały one przygotowane z powodu niedużej objętości tych zestawień oraz miejsca ich opublikowania. Każdy z tych spisów ukazał się na łamach czasopism, które mają ograniczoną liczbę szpalt i dlatego redakcje periodyków z reguły nie godzą się na dołączanie do bibliografii dodatkowych wykazów.

Jak wiadomo, indeks oraz układ odgrywają bardzo ważną rolę w każdej bibliografii, bowiem decydują o jej wartości informacyjnej. W bibliografii dobrze przygotowanej pod względem metodycznym układ zrębu głównego i indeks uzupełniają się wzajemnie, dostarczając użytkownikom informacji ułożonych według różnych punktów widzenia. W analizowanych zestawieniach kwestia ta przedstawia się różnie. Można wskazać zarówno bibliografie, w których indeksy są powiązane z układami niemal modelowo, jak też takie, w których indeksy nie korespondują z układem zrębu głównego.

Jako przykład odpowiedniego powiązania indeksu z systemem porządkowania materiału może posłużyć bibliografia Łodzi do 1918 r. W przypadku tego zestawienia, opartego, jak wiemy, na układzie wydawniczo-formalnym w zrębie głównym oraz wewnętrznym szeregowaniu systematycznym, odpowiednio swoją funkcję spełniają wspomniane już indeksy. Dzięki indeksowi alfabetycznemu użytkownik otrzymuje informacje zgrupowane w porządku abecadłowym o nazwach autorów i współautorów, zarówno mających ustalone nazwiska, jak też ukrywających się pod kryptonimami bądź pseudonimami, redaktorach, autorach

przedmów, tłumaczach, ilustratorach oraz tytułach prac anonimowych i wydawnictw seryjnych. Indeks przedmiotowy służy pomocą w wyszukiwaniu nazwisk osób występujących w tytułach publikacji lub adnotacjach, nazw geograficznych oraz statutów i sprawozdań łódzkich firm, instytucji i zrzeszeń. Natomiast indeks drukarzy dostarcza wiadomości o łódzkich typografach, nakładcach i wydawcach. O zaletach połączenia układu tej bibliografii z jej indeksami najlepiej świadczą słowa kompetentnego recenzenta, który stwierdził jednoznacznie: „Cenne to źródło dla wszelkich poszukiwań dotyczących spraw łódzkiej książki” (Andrzejewski, 1978, s. 343).

Bardzo dobrze swoje zadanie spełniają także indeksy (alfabetyczny i przedmiotowy) zawarte w bibliografii druków rzeszowskich. Pierwszy z nich zestawia nazwiska autorów publikacji oraz tytuły prac zbiorowych. Drugi zaś wykazuje w kolejności abecedowej hasła osobowe i przedmiotowe. Oba indeksy, będące dopełnieniem układu chronologicznego, pozwalają użytkownikom na sprawne wyszukiwanie wiadomości zarówno formalnych, jak i treściowych, widniejących w opisywanych drukach, a niewyekszponowanych w układzie zrzębu głównego.

W miarę korzystnie prezentują się też indeksy krzyżowe niepełne występujące w bibliografiach Kalisza, Szczecina oraz Łodzi za lata 1918-1939. Każdy z nich grupuje w jednym ciągu abecedowym nazwy autorów, współpracowników oraz osób wymienianych w tytułach publikacji bądź adnotacjach. Ponadto w indeksach dopełniających bibliografie druków kaliskich i szczecińskich wykazano tytuły dzieł anonimowych, a w bibliografii łódzkiej zamieszczono także nazwy geograficzne i hasła przedmiotowe. Choć żaden z tych indeksów nie jest typowym kompletnym indeksem krzyżowym, to jednak ułatwiają one wyszukiwanie rozmaitych wiadomości na temat opisywanych dokumentów, których nie podają układy typograficzny i chronologiczny występujące odpowiednio w bibliografii kaliskiej i szczecińskiej oraz układ systematyczny znajdujący się w zestawieniu druków łódzkich. Bibliografię Szczecina usprawnia ponadto indeks drukarzy, wykazujący w porządku alfabetycznym nazwiska typografów działających w XVI w. na terenie tego ośrodka.

Znacznie gorzej przedstawia się użyteczność indeksów dodanych do bibliografii Elbląga. Autor tego zestawienia, mającego układ typograficzny, zaopatrzył je w „Indeks nazwisk autorów oraz osób występujących w opisie druków”, będący w rzeczywistości indeksem osobowym oraz „Indeks haseł nieosobowych”, który jest w gruncie rzeczy indeksem tytułowym. Jak dowodzą ustalenia krytyka tej bibliografii (Długokęcki, 1992, s. 75-76), z czym trzeba się zgodzić, obydwie indeksy nie spełniają należyte swojej funkcji informacyjnej, bowiem w pierwszym z nich nie wprowadzono określeń charakteryzujących poszczególne osoby. W konsekwencji doprowadziło to do szeregu pomyłek. Natomiast w drugim indeksie

hasła utworzono nie na podstawie treści opisywanych dokumentów, jak to czyni się w klasycznym indeksie przedmiotowym, lecz zaczerpnięto je z tytułów druków lub utworzono na podstawie rzeczowników głównych widniejących w tytułach publikacji, co nie oddaje bogactwa informacji treściowych zawartych w zarejestrowanym piśmiennictwie.

Również indeksy uzupełniające bibliografię druków toruńskich, tj. indeks alfabetyczny umieszczony na początku zestawienia oraz indeks osobowy zlokalizowany pod koniec całego spisu, nie podnoszą funkcjonalności tej bibliografii, przygotowanej w układzie typograficznym. Ich mankamentem jest zbędne powtarzanie nazwisk autorów publikacji. W przypadku tego zestawienia zasadne byłoby dopełnienie go indeksem rzeczowym, np. przedmiotowym, informującym o tematyce zgromadzonych druków.

Niemal każda z badanych bibliografii posiada dodatkowe materiały informacyjno-pomocnicze. Wśród nich znajdują się wykazy skrótów bibliograficznych, spisy źródeł i opracowań, zestawienia sigłów bibliotek i nazw instytucji. Są też mniej lub bardziej rozbudowane przedmowy. Spotyka się również zarysy rozwoju drukarstwa, aneksy, spisy tablic zamieszczonych w zrubie głównym. W bibliografii druków toruńskich widnieje wykaz pozycji zmikrofilmowanych, zestawienie szczecińskiej produkcji typograficznej dopełnia posłowie, a do bibliografii Kalisza dołączono niemieckojęzyczne streszczenie przedmowy. Wszelkie tego rodzaju materiały informacyjno-pomocnicze podnoszą wartość informacyjną charakteryzowanych zestawień. Dzięki nim można bezproblemowo przeprowadzić pogłębioną penetrację poszczególnych bibliografii.

WNIOSKI

Z przeprowadzonych badań wynika, że zdecydowana większość bibliografii lokalnych podmiotowych, przygotowanych w latach 1945-1989, opiera się na bardzo mocnym fundamencie źródłowym. Stosują one z założenia bardzo szerokie kryteria doboru rejestrowanego piśmiennictwa i w ten sposób dostarczają wartościowego materiału do szeroko zakrojonych badań księgoznawczych w zakresie produkcji, rozpowszechniania i użytkowania książki w społeczności lokalnej w określonym czasie.

Część spośród analizowanych bibliografii lokalnych podmiotowych, cechuje się wzorowością metodyczną. Dzięki temu torują one drogę badaczom, oszczędzają im wiele czasu i trudu, dając gotowy materiał do ustaleń interpretacyjnych. Mogą one także być inspiracją do podejmowania prac badawczych z zakresu nauki o książce, zwłaszcza na poziomie regionalnym. Są szczególnie przydatne i powinny być wykorzystywane jako narzędzie w warsztacie badawczym uczonych zajmujących się sze-

roko rozumianymi dziejami książki i dawnymi księgozbiorami, badaczy drukarstwa i ruchu wydawniczego, znawców księgarstwa i czytelnictwa oraz bibliotekarzy i bibliografów – zarówno historyków, jak i praktyków.

Autor bibliografii lokalnych podmiotowych, powinien przewidzieć potrzeby badacza, wczuć się w jego sytuację jako poszukującego potrzebnych informacji i do potrzeb badawczych dostosować najwłaściwszą formę opisu czy rodzaj układu. Aby bibliografia nie była „sztuką dla sztuki”. Podsumowując, należy stwierdzić, że wiele rozwiązań metodycznych, będących wynikiem twórczych ustaleń bibliografa sprawia, że bibliografie lokalne podmiotowe są pożytecznym i cennym informatorem w warsztacie naukowym bibliologa.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- Bielska, K. (1980). *Bibliografia starych druków kaliskich. Do końca XVIII w.* Państwowe Wydaw. Naukowe.
- Bieńkowska, M.B. & Eychlerowa B. (1992). *Bibliografia bibliografii polskich 1961-1970.* Biblioteka Narodowa.
- Druki toruńskie XVI wieku* (1969). Zebr. i oprac. L. Jarzębowski. PIW.
- Federowicz, G. (Oprac.). (1992). *Bibliografia bibliografii polskich 1987.* Biblioteka Narodowa.
- Hahn, W. (1966). *Bibliografia bibliografii polskich do 1950 roku.* (Wyd. 3). Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydaw.
- Jagusztyń, A. (1973). *Bibliografia druków tłoczonych w drukarniach Rzeszowa w latach 1843-1939.* Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna.
- Jaworska, J. (1975). *Bibliografia łódzkiej produkcji wydawniczej (do 1918 r.).* Uniwersytet Łódzki.
- Kraszewski, J.I. (1842). Bibliografia [druków wileńskich]. W: J.I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750.* T. 4. (s. 315-365). Drukarnia A. Zawadzkiego.
- Lach, M. (Oprac.). (1992). *Bibliografia bibliografii polskich 1988.* Biblioteka Narodowa.
- Lemański, A. (1964). Materiały do bibliografii druków polskich wydanych w Kwidzynie. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, (2), s. 249-280.
- Marczyńska M. & Żmuda R. (1986). *Bibliografia łódzkiej produkcji wydawniczej 1918-1939.* Uniwersytet Łódzki.
- Matejczyk, H. (1961). Wydawnictwa Białostockizny [Białegostoku]. *Kalendarz Białostocki*, 94-96.
- Pawlikowa, T. & Przybysz M. (Oprac.). *Bibliografia bibliografii polskich 1971-1985.* T. 1-2. Biblioteka Narodowa.
- Pietrzykowska, J. (Oprac.). (1992). *Bibliografia bibliografii polskich 1986.* Biblioteka Narodowa.
- Pietrzykowska, J. (Oprac.). (1993). *Bibliografia bibliografii polskich 1989.* Biblioteka Narodowa.

- Sawoniak, H. (1967). *Bibliografia bibliografii polskich 1951-1960*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydaw.
- Sekulski, J. (1988). *Bibliografia druków elbląskich 1558-1772*. Wydaw. MON.
- Szczecińskie druki XVI wieku. Próba bibliografii* (1978). Oprac. S. Siadkowski. Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna.
- Żmigrodzki Z. & Jastrzębska E. (1976). Materiały do bibliografii częstochowskiej produkcji wydawniczej (1945-1965). *Ziemia Częstochowska*, 11, 347-360.
- Opracowania
- Andrysiak, E. (2022). *O bibliografii Kalisza. Historia, stan prac i zamierzenia*. Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Andrzejewski, J.K. (1978). (Rec.) Jaworska J. Bibliografia łódzkiej produkcji wydawniczej do (1918 r.). *Roczniki Biblioteczne*, 22(1/2), 340-343.
- Bojar, B. (Oprac.). (2002). *Słownik encyklopedyczny informacji, języków i systemów informacyjno-wyszukiwawczych*. Wydaw. SBP.
- Cubrzyńska-Leonarczyk, M. (1982). (Rec.) Bielska K. Bibliografia starych druków kaliskich. Do końca XVIII w. *Roczniki Biblioteczne*, 26(1/2), 377-383.
- Długokęcki, W. (1992). (Rec.) Sekulski J. Bibliografia druków elbląskich 1558-1772. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, (1), 74-76.
- Eychler, B. (1963). Bibliografia regionalna i lokalna. W: H. Hleb-Koszańska, M. Dembowska & H. Sawoniak (red.) *Metodyka bibliograficzna. Poradnik dla autorów bibliografii specjalnych*. (Wyd. 2 zmien., s. 291-312). Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich.
- Gałczyńska, C. (1991). Polska bibliografia terytorialna. Zarys dziejów, teoria i organizacja. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego Nr 67. Szczecińskie Prace Polonistyczne*, (3), s. 169-183.
- Matczuk, A. & Znajomski A. (2015). Bibliografia lokalna w Polsce – wokół terminu i pojęcia. *Przegląd Biblioteczny*, 83(3), 349-363.
- Nowak, Z. (1970). 400 lat drukarstwa toruńskiego. (Rec.) Druki toruńskie XVI wieku. Zebr. i oprac. L. Jarzębowski. *Nowe Książki*, (18), 1112-1113.
- Sawoniak, H. (1963). Układ bibliografii. Redagowanie bibliografii. W: H. Hleb-Koszańska, M. Dembowska & H. Sawoniak (red.) *Metodyka bibliograficzna. Poradnik dla autorów bibliografii specjalnych*. (Wyd. 2 zmien., s. 148-205). Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich.
- Sawoniak, H. (1971). Sprawność informacyjna bibliografii polskich w XIX wieku (do 1918 r.). *Przegląd Biblioteczny*, 39(1/4), 155-173.
- Sójka, J. (1982). (Rec.) Bielska K. Bibliografia starych druków kaliskich do końca XVIII w. *Rocznik Kaliski*, 15, 365-368.
- Znajomski, A. (2015a). Początki bibliografii lokalnej w Polsce. Józef Ignacy Kraśzewski i jego bibliografia druków wileńskich. *Toruńskie Studia Bibliologiczne*, (2), s. 33-53.
- Znajomski, A. (2015b). Sprawność informacyjna bibliografii lokalnych wydanych w Polsce w latach 1945-1989. W: A. Dymmel & S. D. Kotuła & A. Znajomski, *Kultura czytelnicza i informacyjna – teoria i praktyka. Wybrane zagadnienia* (s. 101-150). Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Znajomski, A. (2016). Zarys rozwoju polskich bibliografii lokalnych do 1939 roku.

W J. Franke & J. Woźniak-Kasperek (red.). *Bibliografi@. Historia, teoria, praktyka* (s. 59-76). Wydaw. SBP.

Znajomski, A. (2018). Bibliografie lokalne w opinii krytyków. *Przegląd Biblioteczny*, 86(3), 374-390.

Artykuł w wersji poprawionej wpłynął do Redakcji 25 czerwca 2025 r.

ARTUR ZNAJOMSKI

Institute of Culture Studies

Maria Curie-Skłodowska University in Lublin

e-mail: artur.znajomski@mail.umcs.pl

ORCID 0000-0002-9895-5184

LOCAL PRIMARY BIBLIOGRAPHIES PUBLISHED IN POLAND IN THE YEARS 1945-1989 AS A SOURCE OF INFORMATION IN THE BIBLIOLOGIST TOOLBOX

KEYWORDS: Bibliology. Source of information. Local primary bibliographies. Selection and evaluation of material. Bibliographic description. Structure of a bibliography. Information and auxiliary apparatus.

ABSTRACT: **Thesis/Objective** – The aim of the article was to present local primary bibliographies as a source of information in the bibliologist toolbox. **Research methods** local primary bibliographies provide a wealth of valuable information useful in book studies. They may prove particularly important for the scholars researching – The method of critique and analysis of the collected bibliographies was used. **Results and conclusions** – The study focused on ten bibliographies published between 1945 and 1989. The source material was collected from the retrospective and current Polish bibliographies of bibliographies. The analysis focused on the characteristics of material selection and evaluation, bibliographic description, the structure of the main bibliography body and its internal arrangement, as well as information and auxiliary indexes. The analysis demonstrated that the history of books and historical collections, the history of printing and publishing, as well as bookselling and readership. Without doubt, local primary bibliographies published in the years 1945-1989 deserve their own place in the bibliologist toolbox.